

TİMURLULAR DÖNEMİNDE HERÂT'TA SİVİL MİMARİ*

SOCIAL ARCHITECTURE IN HERAT AT TIMURIDS' TIMES

Mustafa ŞAHİN**

Özet

Çok eski bir yerleşme yeri olan Herât Büyük İskender İmparatorluğundan Timurluların yıkılışına kadar aralıklarla yönetim merkezi olmuştur. Bu nedenle şehir sanatın birçok alanında ileri bir düzeye ulaşmıştır. Başkentlik yaptığı Kertler ve Timurlular döneminde şehir her bakımdan gelişmişliğin zirvesine ulaşmıştır. Bu dönemin en önemli yapıları Bag-ı Sefid ve Bag-ı Zagan'dır. Mirzâ Şahruh'un başkent yapmasından itibaren başlayan hızlı imar faaliyetleri ve sanatsal yapıların inşası şehrin görünümünü büsbütün değiştirmiştir.

Mirzâ Şahruh şehre özel bir önem vermiş, imarı için önemli emirlerini buraya görevlendirmiştir. Mirzâ Hüseyin-i Baykara'nın zamanı şehrin her bakımdan olgunlaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde inşa edilen Cihânârâ sarayı ve bahçesi tüm bölgede tanınan bir yapıydı. Bahçesindeki havuzların, çiçeklerin ve kuşların çeşidi ise adetâ dillere destandı. Şehrin imarında sadece Timurlu hükümdarları değil aynı zamanda onların eşleri ve devletin emirleri de yaptıkları eserlerle önemli roller oynadılar. Özellikle Emîr Alike Kükeltaş, Emîr Fîrûzşâh, Emîr Ali Şîr Nevâî, Mirzâ Şahruh'un eşleri Gevherşâd Ağa ve Mülket ağa bu isimlerin en başta gelenleriydi.

Anahtar Kelimeler: Timurlular, Mimari, Bag-ı Zagan, Bag-ı Sefid, Bag-ı Cihanara.

Abstract

Herat as a very old settlement has been the administrative center of the Great's Empire intervals until the fall of Tamerlane. Therefore, in many areas of urban art city has reached to an advanced stage. Herat as a capital city reached during the Karts and his Timurid period, which reached to its peak of development in all respects. The most important buildings of this era were Bag-i Sefid and Bag-i Zagan places. Mirza Shahrukh's had been capital development activities appearance of the city began construction of and artistic structures from making Shahruh capital has changed completely.

The scene of city changed completely, after Mirza Shahrukh was appointed as a capital city and being constructed different types of artistic structures rapidly. The city, at Mirza Hüseyin-i Baykara's time was in a period which matured in all respects. The Cihanara palace and gardens known throughout the region were built in this period. The pool in the garden and the variety of flowers and birds epic language to properly located. Not only Timurid rulers but also their wives and Amirs played on important roles on development of the city. Especially Amir Alike Kükeltaş, Amir Firozshah, Amir Ali Shir Navoi, Gevherşad Khatun and Mülket Ağa that Sahruh's wives were the first names of these.

Key Words: Tamerlane, Architecture, Bag-i Zagan, Bag-i-Sefid, Bag-i Cihanara.

* Bu makale Mustafa Şahin tarafından 03.05.2013 tarihinde Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde *Ortaçağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)* adı ile tamamlanan doktora tezindeki 443 ile 457. sayfeleri arasındaki "Saray, Bahçe, Medrese, Hankâh ve Türbe Mimarisi" adlı bölümün geniş bir özetidir.

** Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: sahinmustafa66@hotmail.com

Giriş

Herât çok eski devirlerden itibaren önemli bir yerleşme yeri olmuştur. Büyük İskender'in bizzat burada kaldığı ve bir kale yaptırdığı bilinmektedir.¹ Sâ mânîler devrinde valilik merkezi olmasına rağmen bu dönemde Herât'taki yapılar hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz.² Herât, Gaznelilerin ikinci başkentiydi. Sultan Mes'ûd'un şehzâdeliği döneminde ise şehzâdelerin yönetim merkeziydi. Burada onun bir sarayı vardı.³ Bu saray birçok köşkün birleşmesinden meydana geliyordu. Şehzâde Mes'ûd, Bag-ı Adnanî köşkünde otururdu. Bu köşte eğlenceler düzenlenir, çalgılar çalınır, içkiler içilirdi. Sarayın bahçesinde birçok havuz bulunmaktaydı. Bahçe içinde bostanlar yapılmıştı. Bu bostanların etrafı ağaçlar ile çevrili, ortası da güllerle süslüydü.⁴ Şehzâde, öğle uykusu için kendisine hususî bir köşk yaptırmıştı. Köşkün anahtarı şehzâde Mes'ûd'un en yakın gulâmlarının birinde olup, kendisi gelmeden burası asla açılmazdı. Köşkün taç şeklinde yapılmış damına sıra ile su dolu testiler koydurmuştu. Duvarlara ise süslü kumaşlar döşenmişti. Havuzdan fışkıran su sanatkârane bir şekilde yapılan tertibat ile köşkün çatısına çıkıp oradaki testileri doldurmaktaydı. Çatı, serinlik vermesi için bu testilerle ıslatılıyordu. Bu köşte çıplak kadın ve erkek resimleri dahi vardı.⁵ Şehzâde Mes'ûd'un babası Sultan Mahmud, köşteki bu durumun doğru olup olmadığını incelemeleri için gizlice adamlar yollamış, ancak şehzâde bunu duyunca duvarı beyaza boyatmıştı.

Gelenler de bu değişikliği anlayamadan geri dönmüşlerdi.⁶ Sultan Mes'ûd'un Gûr gazalarına katıldığı sırada oradan getirilen Tavus kuşları çoğaltılarak ve sarayın bahçesini güzelleştirmeleri için konmuşlardı.⁷ Bu durum, Ortaçağ'da Herât'taki zevk,

¹ Ebû İshak b. Muhammed el-İstahrî, *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Düzenleyen İ. Afşar, 1989, s. 209; İbn Havkal, "Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik (Kitâbu Sûreti'l-Arz)", Derleyen ve Türkçeye Çeviren, Yusuf Ziya Yörükân, Derleyen ve Yayına Hazırlayan Ali Ertuğrul, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek yay., İstanbul 2004, s. 144; *Hudûdü'l-âlem*, Türkçe Trc. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2008, s. 58; Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddîn-i İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâf-i Medîneti'l-Herât*, c. II, Tsh. M. K. İmam, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1338, s. 69-74.

² Şeyh Abdurrahman-ı Fâmî-yi Herevî, *Târîh-i Herât*, Tıpkı Basım, İ. Afşar, Piju Heşti-i Miras-ı Mektup, Tahran 2008, s.68; Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, c. II, Neşr. Nasır-ı Hüsrev, Ez İntişârât-ı Hayyam, Tahran 1333, s. 352; Abdulhay b. Dahhak, *Zeynü'l-Ahbâr ya Târîh-i Gerdîzî*, Nşr. A. Habîbî, Kâbil 1347, s. 14.

³ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Te'lif. Nâsır-ı Hüsrev, Kitabhâne-yi Hayyam, Tahran 1333, s. 126; Hanîfî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneli Devleti (Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı)*, Araştırma yay., Ankara 2002, s. 219.

⁴ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 127; Fârûk Ensârî, *Herat: Şehr-i Aryâ*, c. I, Merkezi İsnad ve Hidemât-ı Pezuhşî, Tahran 1383 s. 119.

⁵ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 126; Ensârî, *a.g.e.*, s. 169.

⁶ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 127-128.

⁷ *A.g.e.*, s. 115-116.

eğlence, ihtişam seviyesini ve sanata verilen önemi göstermesi bakımından kayda değer bir bilgidir.

X. yüzyılda Horâsân'ın dört büyük şehrinde emîrlik sarayı bulunmaktaydı.⁸ Bu şehirlerde saraylar ve yönetim binaları şehrin içindeyken, Herât'taki şehir dışında Horâsânâbâd'da idi. Yönetim binasının şehre uzaklığı üç fersahtı.⁹ Sonraki yüzyıllarda şehrin büyüyüp genişlemesi ile yönetim binası içeride kalmıştır. Ancak bu saray ve mimarisi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

Selçuklular devrinde Herât şehrinin idarî yapısındaki en üst yönetici vâlidir. Vâliden sonra reis gelmektedir.¹⁰ Gûrlular ve Harzemşahlar döneminde burası bölgenin önemli yönetim merkezlerinden birisiydi.

Moğol istilasını ile harap olan şehir yine onlar tarafından imar edilmiştir.¹¹ Moğolların yıktıkları kentlerden bazılarını yeniden kurulmaları da mimarlığı yeni düzeylere erdirmiştir.¹² İlhanlılar zamanında Herât'ın Hûşk kapısının yanında birçok bina yapılmıştır. Batu Han zamanında 638/1240-41 yıllarında yapılan imar faaliyetleri ile şehir bir Türk şehri olarak yeniden ihya edilmiştir.¹³

Moğollar devrinde Bâg-ı Zagan Köşkü'nün varlığı da bilinmektedir.¹⁴ Bundan başka Moğol Hükümdarı Mönke Kağan tarafından Herât'a daruga olarak atanan Merktay şehrin güneyinde Fîrûzâbâd mevkiinde bir saray ve doğusunda Merktay Duvarı ismi ile anılan bir bahçe yaptırmıştır.¹⁵ İlhanlılara hizmet etmiş olan Gûrlu İzzedîn Ömer-i Merganî de (743/1342) İncili Kanalı'nın üzerinde Köşk-i Merganî adında bir köşk yaptırmıştı.¹⁶

Herât, Kertler zamanında daha da gelişmeye başlamış, nitekim şehir daha önce ancak yarım fersah genişliğinde iken bu dönemde Gâzîrgâh yanındaki Dû Birâderan

⁸ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. M. Fayda, Kültür Bakanlığı yay., TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 458-459; İstahrî, *a.g.e.*, s. 209; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 144; İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 7; Wilhelm Barthold, *Historica-Geographical Survey of Iran*, Princeton, New Jersey 1930, s. 95; Ensârî, *a.g.e.*, s. 103.

⁹ Barthold, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁰ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horâsân (1040-1157)*, İst. Üniv. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 79.

¹¹ Seyf İbn Ya'kûb el-Herevî, *Târihnâme-yi Herât*, Nşr. M. Zübeyr es-Sıddîkî, Calcuta 1944, s. 106-107, 123, 128-130, 171-172, 197; Fâsih Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Havafî, *Mücmel-i Fâsihî*, c. II, Tsh. ve Thş. M. Ferruh, Kitabfuruş-i Bastan, Meşhed 1341, s. 308-310; Hândmîr, *Habibu's Sîyar, Central Asian Sources I, The Reign of The Mongol and Turk. Part Two: Shakrukh Mîrzâ-Shah İsmail*, Trans. V. M. Thackston, Ed. Ş. Tekin-G. A. Tekin, Harvard 1994, s. 38.

¹² Pınar Ülgen, *Doğu-Batı Arasında Teknoloji Transferi (Geç Orta Çağlar)*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2011, s. 290.

¹³ Zeki Velidi Togan, "Herât", *İA*, V-1, MEB, İstanbul 1988, s. 432.

¹⁴ *A.g.e.*, s. 434.

¹⁵ *A.g.e.*, s. s. 435.

¹⁶ *A.g.e.*, s. 435; Recep Uslu, *Herât Tarihi*, İstanbul 1997, s. 66.

Deresi'nden Mâlan suyuna kadar iki fersah genişlediği kaydedilmektedir.¹⁷ Bu dönemde şehir devletin merkezi olmuştur.

Kert hükümdarı Melik Fahreddîn, İhtiyâreddîn kalesinin kuzey doğu tarafına bir köşk (bargâh) ve Mescid-i Terâfurûşân'ın kuzey tarafına halkın dinlenmesi ve seyir amaçlı bir havuz yaptırmıştır. Havuzun yanında sultanların oturması için büyük bir oda (Hücre-i Melikâne) vardı.¹⁸

Bâg-ı Zagan ve Bâğ-ı Sefîd Kertler zamanında kullanılmaktaydı.¹⁹ Kert Hükümdarı Melik Mûizzeddîn-i Hüseyin (1331-1370), Dervâze-i Melik kapısının önündeki yolun batısında sur dışında, Bâg-ı Zagan adında köşk yaptırmıştır.²⁰ Buradan Moğollar zamanında yapılan aynı isimdeki köşkların Kertler tarafından yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.²¹

Timurlular Devri

Sanatın birçok kolunda şaheserlerin meydana getirildiği Herât, tarihin eski dönemlerinden itibaren siyasî, kültürel ve ekonomik yönden çok önemli bir merkezdi. Sâsânîlerden İskender İmparatorluğu'na, İskitlerden Akhunlara ve Selçuklulardan Timurlulara kadar çok sayıda medeniyet ve milletin izlerini taşıyan bu şehir ve aynı adla anılan bölge, İslâmî dönemde hızla gelişme göstermiştir. Bölge, tarihin en eski dönemlerinden itibaren birçok kavimin uğrak noktası olduğundan, sinesinde çeşitlilik hazinesini barındırıyordu. İşte bu etnik yapıdaki çeşitlilik, sanattaki kalite ve çok yönlülüğü de arttırmıştır.²²

İlhanlı devletinin dağılması sırasında Emîr Timur, 1369'dan sonra büyük bir Asya İmparatorluğu kurmayı başardı. Anıt fikriyle yapılmış, büyük ölçüler veren zengin çini kaplamalarıyla dikkati çeken Timurly yapıları mimariye önemli yenilikler getirmiş bu mimarinin büyük yapıları ve süslemeleri dikkat çekici olmuştur.²³

¹⁷ İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 18.

¹⁸ Seyf-i Herevî, *a.g.e.*, s. 748, 749, 751.

¹⁹ İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s.18.

²⁰ Ebu'l-Berekât Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed Câmî, *Divân-ı Kâmil-i Câmî: Mukaddime*, Yay. Haz. Haşim Rıza, Tahran 1922, s. 30; İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 27, 32,66; Lisa Golombek, *Discourse of on Imaginary Art Council in Fifteenth Century Iran Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*. Ed. L. Glombek-M. Subtenly, Leiden 1992, s. 20; Uslu, *a.g.e.*, s. 66.

²¹ Abdürrezzak es-Semerkandî, *Matlâi's-Sadeyn ve Mecmau'l- Bahreyn*, c. II. Özbekistan Neşriyatı. Ed. A. Kayumov-M. Ali, Trc. Asaniddin Urunbayev, Taşkent 2008, s. 201.

²² Şahin, *a.g.t.*, s. 339.

²³ İsmail Aka, "Timurlular Devleti (1370-1507)", *Makaleler*, c. II, Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan yay., Ankara 2005, s. 65.

Emîr Timur'un çocukları yıkıcılığa nispetle yapıcılıkta kuvvetle ilerlemiştir. Harp yolundaki teşebbüsler eski kuvvetini kaybetmiş, hatta devletin hudutları yavaş yavaş daralmıştır. Ancak başta Semerkand ve Herât olmak üzere birçok şehirde tamirat, tadilat ve imar işleri hız kazanmıştır. Sanatın en ihtişamlı olduğu Herât'ta bu dönemde başlayan büyük ve süslü yapılar, sonraki hükümdarlar tarafından daha da görkemli hale getirilerek süslemede çeşitlilik ve kalite arttırılmıştır.

Muharrem 783/Mart-Nisan1381 tarihinde Timurluların eline geçen şehir Mîrzâ Şahruh'un hükümdar olması ile Mîrzâ Şahruh zamanında devletin yönetim merkezi olmuştur.²⁴ Başkent olmasından sonra şehir hızla imar edilmiş, san'atın çeşitli dallarında çığır açan çalışmalar yapılmış ve sanat ekolleri gelişmiştir. Şehirde san'atın her dalında zirveye çıkılan dönem ise şüphesiz ki Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemidir.²⁵

Timurlular devrinde önceki başkentleri Semerkand ve sonraki başkentleri Herât devrin en önemli Türk İslâm eserleri yapılarak bayındır hale getirilmişlerdir. Bu zamanda Türkistan'da özgün bir mimarî tarzı vücuda getirilmiştir Timurlu devri yapıları İran mimarî eserlerinden sayılıyorsa da büyüklük ve dış görünüş bakımından İran eserlerinden üstündür. Bu devrin mimari özellikleri arasında binaların yüksekliği, büyük masraflarla yapılan satıh kaplamaları, kubbe ve minarelerin eski geleneklerin aksine yalnızca iç hacimlerinin genişliği değil, aynı zamanda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir hususiyeti olan armut şeklindeki kubbeler ve yüksek kubbeler gibi yapı unsurlarının da kullanılmasıdır. Daha önemli olan unsur ise, o zamana kadar asla erişilmemiş olan renk zenginliğidir.²⁶

İki katlı revaklarla birbirine bağlanan dört eyvanıyla iç avlu, büyük bir giriş kapısı eklenmek suretiyle genişletilmiştir. Bu yapı tipi Mîrzâ Şâhruh'tan itibaren Timurluların sonuna kadar Timurlu medreselerinde görülmüştür.²⁷ Timurlu mimarisinde

²⁴ Nizâmüddîn-i Şâmî, *Zafernâme*, Çev. N. Lügal, TTK, Ankara 1987, s. 101; Şerefüddîn Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâmê)*, Selenge yay., İstanbul 2013, s. 127-130; Ahmed İbn Muhammed İbn Abdullah İbn Arabşâh, *Tarih-i Timurleng*, Osmanlıca Türkçesine Çev. Latimizâde Efendi, İstanbul 1277, s. 21; İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 41; Seyyid Hamidüddîn Muhammed b. Burhaniddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmud Mîrhond, *Ravzâtü's-Safâ fi Sîretü'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, c. IV, Tzhh. ve Tlhs. A. Zeryab, Müessesesi-i Hayyam ve İntişârât-ı Pîrûz Tahrân 1358, s. 1036; Devletşâh, *Tezkîretü's-Şuarâ (Tezkere-i Devletşâh)*, c. II, Trc. N. Lügal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1997, s. 326.

²⁵ Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. F. Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1977, s. 69.

²⁶ İsmail Aka, *Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı*, TTK, Ankara 1994, s. 200.

²⁷ R. Roemer, "Timurlular", *İA*, XI-1, MEB, İstanbul 1974, s. 367.

kare, çokgen (poligonal) ve haç planlı türbeler görülmektedir. Yoğun cephe süslemeleri vardır ve genellikle tek giriş kaplıdırlar.²⁸

Herât'ın Timurlular devrinde vücuda getirilen dış şehir kısımları ile Hıyâbân bulvarında, iç ve dış saray bahçelerinde, Semerkand ve Herât gibi iki eski İslâm şehrinin önceki kısımları için tamamıyla yabancı bir plan ile sistem ve azamet hâkimdir. Timur'un müverrihleri ile İbn Arabşâh, bu hükümdarın inşaatını bizzat kendi nezareti altında yaptırdığını kaydetmiştir.²⁹

Herât Bölgesi'ndeki yapılaşmanın mahiyeti hakkında, X. yüzyıl coğrafyacılardan Timurlu çağının sonuna kadar bilgi sahibi olunabilmektedir. X. yüzyıl coğrafyacılardan başta olmak üzere, neredeyse tamamı, evlerin kerpiçten olduğunu belirtmişlerdir.³⁰ Aslında karasal iklimin görüldüğü, yağışların Okyanus İklimi veya Muson İklimi kadar çok yoğun olmadığı Horâsân Bölgesi'nin hemen tamamında da kerpiç yapılaşma yaygındı. Yörede inşaat işlerinde ağaç da kullanılmıştır. Herât Cuma Câmînin çatısı Gûrlular zamanında Bûd denilen çok sağlam bir ağaçtan yapılmıştı.³¹

Herât'taki yapılar çoğunlukla kerpiçten yapılıyordu. Bunun yanında yapılarda az da olsa tuğladan kullanılıyordu. Döşeme için gerekli olan taşlar ise şehrin kuzeyde ve yarım fersah uzaklıktaki dağlardan getiriliyordu.³² Tuğla pişirme işi sanayi ve emek gerektirdiğinden bir maliyeti olmaktadır ve o döneme göre de maliyeti halkın çoğunun veremeyeceği bir yekûn teşkil etmekteydi. Toprak pişirme ve tuğla yapım atölyeleri çok eski dönemlerden beri Herât bölgesinin önemli şehirlerinde vardı. Bunun en bariz örneği de Herât Cuma Câmîi anlatılırken bu binanın hemen yanı başında tuğla yapım yerinin bulunduğu belirtilmesi ile görülmüştü. Genel olarak hâli vakti yerinde olan aileler tuğladan veya ahşaptan yapılar inşa etmişlerdir. Tarım bahsinde açıklandığı gibi, Herât bölgesinde özellikle Herât şehrinde çok fazla orman bulunmadığından evler doğal olarak kerpiçten yapılmaktaydı. Ancak Bâdgîs, Herât'ın hem yakacak hem de ahşap malzeme ve diğer yapı işlerinde kullanılan kereste tedarikinde önemli bir yer

²⁸ Lisa Golombek- Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton-New Jersey 1988, s. 114.

²⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, c. I, Enderun yay., İstanbul 1981, s. 130.

³⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 144-145.

³¹ Fâsîh-i Havâfi, *a.g.e.*, s. 231; Hâfîz-i Ebrû, *Penç Risâle-i Târihî der Bare-i Havâdis-i Devârân-ı Emir Timur = Cinq Opuscles de Hafiz-i Abru Concernant l'histoire de l'Ira*, Yayınlayan Felix Tauer, -Prague: Ferhengistan-ı Ulum-ı, Çekoslovs 1959, 48; Şahin, *a.g. t.*, s. 427.

³² Câmî, *a.g.e.*, s. 189; Allen Terry, *Timurid Herât*, Wiesbaden 1983, s. 12; Golombek-Wilber, *a.g.e.*, s. 84; Wilhelm Barthold, "Herât ve Herî-rûd Boyu", Çev. İ. Aka, *Makaleler*, c. III, Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Ankara 2005, s. 224; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest the time of Timur*, New York 1873, s. 409; Barthold, "Herât ve Herî-rûd Boyu", s. 224.

tutmaktaydı.³³ Bâdgîs'ten gelen ardıç ağacı oldukça dayanıklıydı. Yıllarca toprak yapının içinde ve toprağa gömülü olmasına rağmen çürümüyordu.³⁴

Çin elçisi Zhen Zheng 816/1413-14 yılında Herât'ı ziyaret ettiğinde, tuğladan yapılmış medreselerden bahsetmiştir. Elçi, geniş avlulu bu medreselerde büyük bakır kazanlarda yemeklerin piştiğinden bahsetmiştir.³⁵

Moğol ve Timurlu dönemlerinde çoğunlukla tuğla kullanılmasının sebepleri arasında bu coğrafyada taşın fazla bulunmamasının yanında Moğolların zevk unsurunu da dikkate almak gerekir.³⁶

Herât'ta bu sanatsal çığır açanlar Emîr Timur'un oğulları ve torunlarıdır. Emîr Timur'un oğlu Mîrzâ Şâhruh, babasından sonra tahta geçince, hüner erbaplarının teşvik edildiği bir dönem başlamıştır.³⁷ Mîrzâ Şâhruh, kültüre âşık ve güzel sanatları koruyan bir hükümdardır.³⁸ Tıpkı Osmanlılarda II. Murat döneminin Fatih döneminin hazırlayıcısı olduğu gibi, Mîrzâ Şâhruh dönemi de, Mîrzâ Ebû Sa'îd ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemlerinin hazırlayıcısıdır. Bu dönemde temeli atılan her türlü sanatsal ve ekonomik faaliyetler sonraki iki hükümdar döneminde zirveye ulaştırılmıştır.³⁹

Mîrzâ Şâhruh, hükümdarlığının ilk yirmi yılında Herât'ı adetâ yeniden inşa etmiştir. Onun zamanında yeni yollar açılmış, büyük pazarlar kurulmuş, sanat ve kültürel faaliyetlerle şehir yeniden canlandırılmaya başlanmıştı.⁴⁰ Mîrzâ Şâhruh tarafından Herât'ın imarına memur edilen Emîr Fîrûzşâh ve Alike Kükeltaş gibi beyler Herât'ın kuzeyinde ve Hıyâbân Kanalları boyunca kendileri için hankâhlar ve bahçeler yapmışlardı. Bu inşaatlar daha sonraki hükümdarlar döneminde de devam etmiştir.⁴¹

Togan; "Bâğ-ı Sefîd Büyük Bulvarı'nda Gevherşâd Câmî örneği ile başlayan bütün bu binalar hep çini duvar, kubbe, minare, büyük ve muhteşem tâklardan ibaretti."

³³ İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 133.

³⁴ Hâfiz-i Ebrû, *Coğrafya-yı Hâfiz-i Ebrû Kısmet-i Rûb-i Horâsân: Herât*, Yay. Mail-i Herevî, T: Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1349, s. 42.

³⁵ C. E. Bosworth, Asimov M. S., "History of Civilizations of Central Asia", *The Development of Education Matkap, Madrasa*, c. 4, Bölüm II Ed. A. K. Mirbabaev, P. Zieme and Wang Furen, First Indian Edition, Delhi 2003, s. 41.

³⁶ Suut Kemal Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Türk-İslâm Sanatları Tarihi Tarih Enst. yay., Ankara 1954, s. 172.

³⁷ Ebu'l-Berekât Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed Câmî, *Salam ve Absal*, Çev. A. Tarzî, 2. Baskı, İstanbul 1968, s. II.

³⁸ Yetkin, *a.g.e.*, s. 163.

³⁹ Nuri Özcan, "Türk Müsâkîsinin Âbide Şahsiyetlerinden Abdülkadir-i Merâğî", *Türkler Ans.* c. VIII, Ankara 2002, s. 900; Şahin, *a.g.t.*, s. 341.

⁴⁰ Lisa Golombek, *The Timurid Shrine at Gazur Gah*. Royal Ontario Museum 1969, s. 82.

⁴¹ İsmail Aka, "Mîrzâ Şâhruh Zamanında (1405-1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri", *Makaleler*, c. I, Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Ankara 2005, s. 94.

şeklinde tarif etmiştir.⁴² Timurlular devri Herât'ının en bayındır yerleri X. yüzyıl coğrafyacıları el-İstahrî ve İbn Havkal'ın boş yerler olarak sözünü ettikleri İncili Kanalı'nı geçtikten sonraki Gâzîrgâh civarındaki sahalardır.

Herât'ın kuzey doğusunda Dervâze-i Melik Kapısı'ndan çıkan bu günkü Köşk Caddesi'nin (Biyâbân-ı Köşk) adı Orta Çağ'da Bâğ-ı Sefîd idi.⁴³ Kertler tarafından yapılan bu eser Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh tarafından 813/1411 yılında yeniden inşa edilmiştir. Yapımında zamanın ünlü mühendis ve ustaları çalışmıştır.⁴⁴ Abdürrezzak es-Semerkandî ve Hâfız-i Ebrû bu eserin inşası için çalışan mühendis ve ustalar hakkında "Cihanda bu güne kadar yapılmamış bir yapı inşa etmeye çalıştılar." diyerek sarayın görkem, ihtişam, dayanıklılık ve sanat eseri olması hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. Hâfız-i Ebrû: "*Eren Bağı gibidir. Kokusu amber gibidir. Güzel kokusu insanın burnunun direğini sızlatır.*"⁴⁵ kaydını düşmüştür. Abdürrezzak es-Semerkandî ise şunları kaydetmiştir:

Bilgin mühendisler ve mâhir inşaatçılar Mîrzâ Şâhruh'un emri ile Herât'ın kuzey doğusunda, umut meydanı gibi geniş, yer-gök zirvesi gibi yüksek höyüğe daha önceden Sefîd Bahçesi diye adlandırılan alanda Zilkaade ayının yirmi dördünde Cuma günü (20 Mart 1411) mutlu talih ve saadetli bir saatte imâreti kurdular. Cennet bahçesinin kapılarını cihân ahalisine açtılar. Onlar en doğru şekilde şema çizip "Önce düşünp, sonra çalışmal." atasözünü akıl gözü ile gördüler. O öyle bir temel taşı ki, cihân peydâ olup âlem yaratıldığından beri bir kişi bile ona benzerini gösterebilmiş değildi. O öyle bir bahçe ki onun hafif rüzgârının hoş kokusu Misk-i Anber kokusunu can burnuna yollar. O öyle bir köşktür ki, kendi rütbesinin yüksekliğini felekten geçirir ve yükselmek hızını müşteri yüksekliğine kadar götürür.⁴⁶

Herât'taki Bâğ-ı Sefîd sarayı bir bahçe ile çevrili, dört köşe odalı, dört eyvanlı ve kubbeli bir yapıydı.⁴⁷ Bâğ-ı Sefîd Sarayı'nın duvarları Çin'den getirilen Yeşim Taşları ile kaplanmış ve bu taşların üzerine resimler yapıp nakışlar işlenmişti. Timurlu

⁴² Togan, "Herat", s. 436.

⁴³ Hâfız-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, c. I, Tsh. S. K. Cevadî, Vezâret-i Ferheng u İrşâd-i İslamî, Tahran 1372, s. 390; Câmî, *Mukaddime*, s. 30; Abdürrezzak es-Semerkandî, *a.g.e.*, c. II, s. 198.

⁴⁴ Hâfız-i Ebrû, *a.g.e.*, c. I, s. 390; Abdürrezzak es-Semerkandî, *a.g.e.*, c. II, s. 198.

⁴⁵ Hâfız-i Ebrû, *a.g.e.*, c. I, s. 390.

⁴⁶ Abdürrezzak es-Semerkandî, *a.g.e.*, c. II, s. 198.

⁴⁷ Hâfız-i Ebrû, *a.g.e.*, c. I, s. 391; Golombek-Wilber, *a.g.e.*, s. 84.

hânedânının çoğu burada oturuyordu.⁴⁸ Bâğ-ı Sefîd Sarayı daha sonra Mîrzâ Baysungur'a ikâmetgâh olarak vermiştir.⁴⁹

Mîrzâ Şâhruh (1405-1447), Bag-ı Zagan'ı hükûmet konağı yapmıştır. Bu isim zamanla diğer ülkelerde Timurluların hükûmet merkezi manasında kullanılmıştır.⁵⁰ Bâğ-ı Sefîd ve Bâğ-ı Zagan, Mîrzâ Şâhruh'un hükümdarlığı boyunca kullanılmıştır.⁵¹ Bâğ-ı Zagan, Herât'ta Timurlu ailesinin ikâmetgâh yerlerinden biriydi.⁵² Bunlara ilaveten Mîrzâ Şâhruh, Bag-ı Şâh isminde bir hükûmet konağı inşâ ettirmişti.⁵³

Mîrzâ Ebû Sa'id, Şehzade Baysungur'un doğumu için Herât'ta büyük bir tören düzenlemiştir. Mayıs 1465 başlarından Temmuz 1465 sonlarına kadar Bag-ı Zagan'ı çardaklar ve köşkler ile süslediler. Etrafını Rum kadifesi, Çin altın işlemesi kumaşı ile süslediler. Eğlence için çağrılan çalgıcıların her birine uygun yerler gösterilmiştir. Çünkü bunlar dünyanın her yerinden korunan ülkeye gelip yüce dergâhta bulunmuşlar ve kendi yetenekleri ile görülmemiş derecede güzel hünerler göstermişlerdir.⁵⁴

Mîrzâ Şâhruh'un ölümüyle Herât'ta imar faaliyetlerinde bir durgunluk yaşandıysa da bu durgunluk kısa sürmüştür. Mîrzâ Ebû Sa'id (1451-1469) tarafından şehrin düzeni yeniden sağlanmış, tamir ve imar faaliyetlerine yeniden başlanmıştır.⁵⁵ Herât'ta hüküm sürmüş olan Timurlu hükümdarı Ebû Sa'id daha çok şehirleşme, dinî ve ilmî çalışmalarla ilgilenmiştir. Bu dönemde edebî, ilmî ve sanatsal gelişme en üst seviyeye ulaşmıştır.⁵⁶

Mîrzâ Ebû Sa'id döneminde şehir âdeta yeni baştan imar edilmiştir. Bu dönemdeki olumlu ekonomik gelişmeler sanatsal faaliyetlerin de önünü açmıştır. Mîrzâ Ebû Sa'id, Şehzâde Baysungur'un doğumu için Herât'ta büyük bir tören düzenlemiştir. Mayıs 1465 başlarından Temmuz 1465 sonlarına kadar Bâğ-ı Zagan çardaklar ve

⁴⁸ Hâfız-i Ebrû, *a.g.e.*, c. I, 392; Abdülhâkim Tabîbî, *Târîh-i Muhtasar-ı Herât Ahd-ı Timuriyân*, 2. Baskı, Tahran 1989, s. 50; E. Maria Subtenly, *Timurids in Transition*, USA 2007, s. 131.

⁴⁹ Câmî, *a.g.e.*, s. 30; İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 18; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2000, s. 118; İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Şiilik", *Makaleler*, c. II, Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan yay., Ankara 2005, s. 83.

⁵⁰ Togan, *a.g.e.*, s. 439.

⁵¹ Abdürrezzak es-Semerkandî, *a.g.e.*, c. II, s. 201.

⁵² Ebûbekr-i Tihârî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, Çev. M. Öztürk, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2001, s. 332-33.

⁵³ Togan, *a.g.e.*, s. 438.

⁵⁴ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, Çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2006, s.423; Mustafa Şahin, "Timur İmparatorluğu'nda Müzik-Eğlence Kültürü ve Yetişen Ünlü Müzisyenler (Music Entertainment Culture and Famous Musicians in the Tamerlane Empire, A Tributeto)", *History Studies*, Prof. Dr. Halil İnalçık Özel Sayısı, Volume 5, Issue 2, March 2013, s. 432.

⁵⁵ Aka, *a.g.e.*, s. 84.

⁵⁶ İsfizârî, *a.g.e.*, c. I, s. 17.

köşkler ile süslenmiştir.⁵⁷ Mîrzâ Ebû Sa'îd (1451-1469) tarafından Irak Kapısı'nın dışında Aksaray ismiyle bir saray yaptırılmıştı.⁵⁸ Bu sarayın kitâbesini Mevlânâ Âşîkî, Sultan Ebû Sa'îd'in bu görevi kendisine vermesiyle yapmıştır. Şair Mevlânâ Âşîkî kitâbeye: "Dilberin kaşına benzeyen bu kemerin görünüşü, memleket padişahının topraktan yükseltilen binası gibidir."⁵⁹ cümlesini yazmıştır.

Ebû Sa'îd'in emri ile Mîrzâ Bâbü'r'ün yaptırdığı Tarabhâne'de dönemin önemli eserlerindedir. Bir bahçe ortasında küçük ancak şirin bir yapıdır. İkinci katı oldukça süslüdür. Dört köşesinde dört hücre vardı. Bu yapının iç kısımları tarafı süslüdür. Binanın iç kısmında Ebû Sa'îd'in meydan muharebeleri tasvir edilmiştir.⁶⁰

Herât mimarî bakımından, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın (1469-1506) otuz sekiz yıl süren hükümdarlığı döneminde gelişmiştir. Şehirde hükümdar ve devletin ileri gelenleri başta olmak üzere pek çok kişi tarafından konaklar, büyük ve görkemli binalar yaptırılmıştır. Buralar aynı zamanda pek çok sanat ve sanatçının korunup desteklendiği merkezler olmuşlardır.⁶¹ O, şehrin kuzey doğusunda İncili kanalının güneyinde günümüzde Bag-ı Murad ismini taşıyan köyün yerinde Bag-ı Cihanâra'yı yaptırmıştır.⁶²

Bag-ı Cihanâra hem bir saray hem de bahçeydi.⁶³ Sarayın içinde çeşitli ağaçlarla dolu ve çiçeklerle süslü bahçesi vardı. Timurlular zamanında yapılan Cihânârâ'nın güney tarafında bir havuz ve dört tarafında dört imâret vardı.⁶⁴ Bu saray büyük bir alanda ve görkemli bir şekilde yapıldı. Herât'ın doğusu ile kuzeyi arasında ve hükümdarlık sarayından görünen bir yerde dört yüz kırk cerib⁶⁵ genişliğindeki bir bahçe içindeydi. Bina zamanın kusursuz bir yapısıydı. 873/1468-1469 yılında yapımına başlanan eser 898/1492-1493 yılında tamamlandı.⁶⁶ Yapımı için o dönemin alanında en iyi ustaları emek vermişti. Binanın inşaatında çalışan ustalara zamanın normal ücretlerinden daha fazlası ödendi. Bahçenin içinde çok sayıda havuz bulunmaktaydı.⁶⁷ Havuzların renkleri Timurlular devrinde genel olarak mimaride sıkça kullanılan

⁵⁷ Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 423.

⁵⁸ Bâbü'r, *Bâbü'r-nâme (Bâbü'r'un Hatıratı)*, c. II, Çev. R. R. Arat, MEB, İstanbul 1970, s. 302; Terry, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁹ Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâîs*, Haz. H. Ayan-K. Yavuz, Erzurum 1995, s. 45.

⁶⁰ Bâbü'r, *a.g.e.*, c. II, s. 298.

⁶¹ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 121.

⁶² Câmî, *a.g.e.*, s. 30; Bâbü'r, *a.g.e.*, c. II, s. 302; Abdulhâkim Tabîbî, *a.g.e.*, s. 50; Lisa Golombek, "Timurids Architecture", *The Encyclopaedia of Islam*, Ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schact, vl.10, Leiden 2000, s. 520.

⁶³ İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 27, 32.

⁶⁴ İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 318; Bâbü'r, *a.g.e.*, c. II, s. 302.

⁶⁵ Ortaçağda 1 cerib arazi ölçüsü olarak 1592 metrekairedir. Bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniv. yay., İstanbul 1990, s. 81.

⁶⁶ T. W. Lentz-Lowry, G. D., *Timurid and the Princely Vision Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Losangles 1989, s. 257.

⁶⁷ İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 318.

lacivertti. Sarayın bahçesinde Tavus ve hoş sesli daha birçok kuş çeşidi vardı. İsfizârî burada yetiştirilen birçok ağaç ve gülün isimlerinden bahsetmiştir.⁶⁸ Hândmîr, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın bu sarayları yirmi senede inşa ettirdiğini ve burada kırk sene yaşadığını yazmıştır. Sarayların bulunduğu yerler bu gün tamamen tarla yapılmıştır. Bâg-ı Zagan Sarayı'nın yanında Mîrzâ Hüseyin-i Baykara, oğlu ve veliahtı Mîrzâ Bediüzzaman için Bâg-ı Nev isminde bir saray yaptırmış olup bu saray devrin en muhteşem sanat eserlerinden sayılmaktadır.⁶⁹ Bahçesinin içerisinde geniş bir su deposu ve çok sayıda bina vardı.⁷⁰

Timurlu Sultan Ahmed Mîrzâ, Herât'ta Kıpçak Kapısı ile Dervâze-i Hûşk Kapısı arasında bir konak yaptırmıştı ki, çok yüksek olan bu konaktan Herât'ın her tarafı görülmekte ve seyredene doyulmayan bir zevk vermekteydi.⁷¹

Timurlular devrinde Herât'ta yapılan saraylar içerisinde en muhteşem olanlarından biri de Ali Şîr Nevâî tarafından İncili Kanalı üzerinde yaptırılan Bag-ı Şâh'tır. Burası saray ve bahçelerden meydana gelmekteydi.⁷² Ali Şîr Nevâî, İncili kanalı üzerinde Ünsiye (Unziye) Sarayı'nı yaptırmıştı.⁷³ Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve Ali Şîr Nevâî kendi binalarının yapımıyla ilgili her türlü ayrıntıyla bizzat ilgilenecek, yanlış yapılanları bozdurup düzeltirmişlerdir.⁷⁴

Herât'ta Hûşk ve Kıpçak kapıları arasındaki Ali Esed Burcu'nda Sultan Hüseyin-i Baykara'nın Nâibi Sultan Ahmed Mîrzâ tarafından yapılmış olan bir saray da dönemin önemli eserleri arasındaydı.⁷⁵

Timurluların son zamanlarında devleti birlikte yönetmiş olan Muzaffer ve Bediüzzaman'ın yazlık başkentleri de şehrin otuz fersah doğusunda Baba Hâkî idi.⁷⁶

Dikkat edilirse eğlence yerleri, köşkler, saraylar, bağ ve bahçeler daha çok İncili Kanalı civarında yapılmıştır. Bu duruma bakılarak XV. ve XVI. yüzyıllarda Herât'ın en kıymetli arazilerinin İncili kanalının etrafında olduğu anlaşılır. Aslında bu yüzyıllardan önce İncili Kanalı civarında yapıлып Timurlular tarafından tamir edilen veya yeniden inşa edilen yapıların da mevcut olduğu göz önüne alınırsa, X. yüzyıl coğrafyacılarının

⁶⁸ A.g.e., c. II, s. 320.

⁶⁹ Togan, a.g.e., s. 435; Ensârî, a.g.e., s. 269.

⁷⁰ Lentz-Lowry, a.g.e., s. 257.

⁷¹ Câmî, a.g.e., s. 13.

⁷² Togan, a.g.e., s. 435.

⁷³ A.g.e., s. 436.

⁷⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.132.

⁷⁵ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 118.

⁷⁶ Fernard Granard, *Bâbüir*, Çev. O. Yüksel, MEB, İstanbul 1971, s. 86.

boş alanlar olarak gösterdikleri bu kanal ve Gâzîrgâh'ın etrafının XII. yüzyıldan itibaren şenlenmeye başladığı ve bu durumun Timurlular zamanında doruk noktasına ulaştığı anlaşılır. Şurası bir gerçektir ki, İncili kanalı civarını şehrin yönetici ve diğer hali vakti yerinde insanları mesken tutmuşlardır. Burası zamanın zengin ve üst bürokrasi sınıfının yerleştiği pahalı yerler olarak görülmektedir.⁷⁷ Dinî ve sosyal hayır kurumları, ziyaret yerleri türbeler ve halkın genelinin yerleştiği alanlar ise genel olarak Hıyâbân kanalı civarındaki mahallelerde toplanmıştır. "Şehrin en büyük câmi, medrese ve hankâhları çoğunlukla İncili kanalı üzerinde kısmen de Hıyâbân üzerinde inşa edilmişti."⁷⁸ Hâfız-i Ebrû, Herât'ın güneyinde Zerenc yakınında devlet büyüklerinin kaldığı bir köşkten bahsetmişse de ayrıntılı bilgi vermemiştir.⁷⁹

Herât'taki medreselerin çoğunda giriş, medresenin cephesinin karşısında yer alınmaktaydı.⁸⁰ Mîrzâ Şâhruh'un hanımı Gevherşâd Ağa'nın Herât'ta yaptırdığı mescid ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın kurduduğu medresesi avlu merkezli olup her köşede bir minare vardı.⁸¹ Medresenin minareleri oldukça yüksekti. Medrese iki katlı ve iki bölmeliydi. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ise yaptırdığı medresenin görünüşüne çok önem vermişti. İnşa ettirdiği medresenin mermerlerini Merâğa'dan getirtmişti.⁸²

89

Hargîrd Medresesinin kare şeklinde avlusunun dört bir kenarında yer alan kemerli eyvanlar, iki katlı hücreler ve minarelerle çevrelenen giriş revakı vardı.⁸³ Bu medreseyi Timurluların önde gelen mimarlarından Mimar Kivâmeddîn-i Şîrâzî yapmıştır.⁸⁴

Emîr Timur'un eşlerinden Saray Mülk Hanım ve Mîrzâ Şâhruh'un eşlerinden Gevherşâd Ağa başta olmak üzere Herât'ta halktan kadınlar inşaat, eğitim ve kültürel faaliyetler başta olmak üzere çok önemli roller oynamışlardır. Sultan Hüseyin-i Baykara zamanında özellikle Bîbî Muhib dikkati çekmektedir. Bu hanım hem sanatsal faaliyetlere ilgi duymuş, hem de astroloji ile ilgilenmiştir.⁸⁵

Gevherşâd imâreti; medrese, hankâh ve mescid olarak inşa edilmişti. Dergâhın kitâbesinde bânisinin lakabı ve yapılış tarihi mevcuttur. Kitâbeyi yazan Hâce Abdullah'a bu iş için 10 bin dinar verilmiştir. Dönemin tarihçileri bu kitâbe için: "Bu

⁷⁷ Togan, *Herât*, s. 436.

⁷⁸ Aynı yer

⁷⁹ Hâfız-i Ebrû, *a.g.e.*, s. 93.

⁸⁰ Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, *Târih-i Cedîd-i Yezd*, Ed. İ. Afşar, Tahran 1996, s. 140; Golombek-Wilber, *a.g.e.*, s. 114.

⁸¹ Golombek-Wilber, *a.g.e.*, s. 114.

⁸² Aka, *Timur ve Devleti*, s. 121.

⁸³ Yetkin, *a.g.e.*, s. 169.

⁸⁴ Ensârî, *a.g.e.*, s. 244.

⁸⁵ Aka, *a.g.e.*, s. 157.

kitâbeyi başka sanatçılar yazmaktan aciz kalırlar.” kaydını düşmüşlerdir.⁸⁶ Herât'taki Gevherşâd Ağa türbesinde iki tane iç kubbe ve bunların üzerindeki destek duvarlara oturan dış kubbeden oluşan üçlü kubbe sistemi vardır. Bu yapı Timurlular devrinde ortaya çıkan en eski kubbe sisteminin örneğidir.⁸⁷ Mîrzâ Şâhruh Medresesinin taşları mermer ve minareleri lacivert idi.⁸⁸

Üstad Kıvâmeddîn-i Şirâzî, Timurlular zamanının en büyük mimarı olup Gevherşâd Ağa'nın görkemli eserlerini yapmıştı.⁸⁹ O aynı zamanda yaşadığı dönemde Horâsân'ın büyük ustalarındandır.⁹⁰ Mimar Kıvâmeddîn-i Şirâzî'nin ünü Avrupa'ya yayılmış ve onun yaptığı eserler sayesinde Timurlu Medeniyeti, Avrupa'da Timurlu Rönesans'ı olarak tanınmıştır.⁹¹ Hacı Hâfız-ı Tebrîzî de dönemin önemli mimarlarından biri olup, Mimar Kıvâmeddîn ile birlikte Şâhruh Medresesi'nin minarelerinden her birini birisi yapmıştı.⁹² Şair Bennâî'nin babası olan Üstad Muhammed, Timurlular devrinde önemli eserlerin yapımına imza atmıştır. Yaşadığı dönemde baş mimarlık (Ser-Bennâ) yapmıştır.⁹³

Herât'ta çinicilik oldukça gelişmiş bir sanat dalıydı. Moğollardan itibaren gelişmeye başlayan ve Timurlular zamanında en olgun dönemini yaşayan çinicilik, Herât mimari eserlerinin en önemli süsüydü. Bu dönemdeki süslemelerde genel olarak mavi renk hâkim olmuştur. Özellikle Gevherşâd Ağa'nın yaptırdığı eserlerde ve bu eserlerin minarelerinde çiniciliğin en muhteşem örnekleri görülmektedir.⁹⁴

İster yapı alanında ister süsleme alanında olsun yapı sanatlarının seçkin eserleriyle Timurlu devri mimarisi, hakikaten üstün bir seviyeye çıkmış ve Avrupa'da “Timurlu Rönesans'ı” tabirinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bundan başka bu mimarinin unsurları Safevîlere geçerek günümüze kadar gelmiştir.⁹⁵

Timur Bahçeleri Çahar Bag (dört bahçe) olarak adlandırılan dıştan duvarlarla kuşatılmış dikdörtgen bir düzen içerisinde, su kanallarıyla birbirinden ayrılan simetrik kare bölmelerden oluşmuştur. Dört nehrin böldüğü yemyeşil çayırlardan oluşan bu

⁸⁶ Ahmed İbni Hüseyin-i Kâtib, *a.g.e.*, s. 140.

⁸⁷ Golombek-Wilber, *a.g.e.*, s. 114.

⁸⁸ Câmî, *a.g.e.*, s. 37.

⁸⁹ Hândmîr, *a.g.e.*, s. 358-359; İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 17; Ensârî, *a.g.e.*, s. 243.

⁹⁰ Câmî, *a.g.e.*, 31; İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 417.

⁹¹ Aka, *Mirza Şahruh*, s. 122.

⁹² Câmî, *a.g.e.*, s. 18; İsfizârî, *a.g.e.*, c. I, s. 11.

⁹³ Bâbü, *a.g.e.*, c. I, s. 282.

⁹⁴ Şahin, *a.g.t.*, s. 372.

⁹⁵ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 200.

yapısıyla Kûr'ân-ı Kerîm'deki cennet betimlemesinden esinlenmiştir. Suyun, bahçenin her yerine eşit miktarda ulaşmasını sağlamak için oluşturulan bu kanal sistemi, merkezde kesişen iki kanaldan ayrılan yan yollarla, asal bölünmeyi tekrarlayan ve giderek küçülen birimlerden oluşuyordu.⁹⁶

Tüm Ortaçağ boyunca Herât'ta bahçeler zevk unsurunun önemli bir parçasını teşkil etmekteydi. Hükümdarlar ve devlet görevlileri başta olmak üzere şehrin ileri gelenleri ya saray ve köşklerini görkemli bahçeler içine inşâ ettirmişler veya müstakil bahçeler yapmışlardır. Gazneli Mes'ûd'un şehzâdeliği döneminde yaptırdığı sarayın bahçesi bu konuda unutulmayacaklar arasındaydı. Sefîd ve Zagan köşklerinin bahçeleri de Moğollardan beri meşhurdur. Cihânârâ sarayının bahçesi ise zamanın kaynakları tarafından cennet bahçelerine benzetilmişti. Bütün bunların yanında belki de asıl önemli bahçeler dinlenme amaçlı yapılan müstakil bahçelerdi. Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden Mecneddîn-i Muhammed, önceki dönemlerden kalan Bag-ı Muhtar'ı tamir ettirmiş ve yeni eklemeler yaptırmıştır.⁹⁷

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın veziri ve Hâce Efdaleddîn Muhammed-i Kirmânî ve devrin ünlü emîrlerinden Türk asıllı Celâleddîn Fîrûzşâh da Herât'ta birer bağ inşa ettirdikleri bilinmektedir.⁹⁸

91

Gâzîrgâh mevkiindeki bahçeler çok nefis bir durumdaydı. Burada, içinde binaların ve mescidin bulunduğu Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin türbesine yakın yerler oldukça güzel bahçe düzenlemelerinin yapıldıkları yerlerdi.⁹⁹ Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından planlanıp yaptırılan Herât-Gâzîrgâh arasındaki yolun yarısında bulunan ve günümüzde Taht-ı Sefer olarak da bilinen bir bahçe vardı.¹⁰⁰

Bâdgîs, havasının güzel olması dolayısıyla Mîrzâ Şâhruh başta olmak üzere birçok hükümdar tarafından yazlık olarak kullanılan bir yer idi.¹⁰¹ Daha sonraki yıllarda buraya Mîrzâ Baysungur, Mîrzâ Alâüddevle ve Mîrzâ Ebû Sa'îd de gitmiştir.¹⁰²

⁹⁶ Kök, *a.g.e.*, sy.

⁹⁷ Câmî, *a.g.e.*, s. 30; İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 27, 32; Hâfiz-i Ebrû, *a.g.e.*, s. 216, 808; Togan, "Herât", s. 435; Abdülhâkîm Tabîbî, *a.g.e.*, s. 50.

⁹⁸ Aka, "İmar Faaliyetleri", s. 94.

⁹⁹ Richard N. Frye, "Two Timurid Monuments in Herât", *Artibus Asiae*, Ascona 1948, s. 211.

¹⁰⁰ Abdülhâkîm Tabîbî, *a.g.e.*, s. 509.

¹⁰¹ Hâfiz-i Ebrû, *a.g.e.* c. I, s. 275, 394; Hândmîr, *a.g.e.*, s. 309; Devletşâh, *a.g.e.*, c. III, s. 64; Abdürrezzak es-Semerkandî, *a.g.e.*, s. 200; V.V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Çev. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 107.

¹⁰² Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 417.

Bâdgîs'teki Kiytû Yaylası, güzel havası ve yeşillikleri dolayısıyla cennet bahçelerine benzetilen en meşhur yeri idi.¹⁰³

Bâg-1 Nazargâh¹⁰⁴, Bâg-1 Zübeyde, Ceminârâ (Bag-1 Çimenârâ), Bahçe-i Gâzîrgâh¹⁰⁵, Bâg-1 Mergâh¹⁰⁶, Bahçe-i Tahtı Azizân Taht-1 Baba Sûhte,¹⁰⁷ Bâg-1 Hıyâbân, Bâg-1 Dilguşâ¹⁰⁸, Nazargâh, Bag-1 Ahu, Bağçe-yi Ali Şubûrgânî,¹⁰⁹ Bag-1 Beytü'l-Emân¹¹⁰ isimlerinde meşhur bahçeler de mevcuttu.

Sonuç

Bir devre damgalarını vuran Timurlular sanatın her alanında âdeta çığır açmışlardır. Yaşadıkları döneme Timurlu Rönesans'ı denilmesi bunun en iyi ispatıdır. Bu damga mimarîde, müzikte, minyatürde, ciltçilikte, hat sanatında, şiirde müzikte ve adını burada sayamayacağımız başka birçok alanda kendini göstermiştir. Başta mimarî alanında olmak üzere birçok unsur Bâbürlüler ve Safevîlere geçerek günümüze kadar gelmiştir.

Bâbür'ün Herât hakkında söylediği şu cümlesi Timurlular devrinde şehrin refahını, sanatsal faaliyetlerini ve eğlence dünyasını en iyi ve en özlü şekilde anlatmaktadır: “İhtişamı kâinatta benzersiz olan şehir.”¹¹¹

¹⁰³ Abdürrezzak es-Semerkindî, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁰⁴ Abdülhâkîm Tabîbî, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁰⁵ Câmî, *a.g.e.* s. 30; İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, 27, 32.

¹⁰⁶ Câmî, *Mukaddime*, s. 30.

¹⁰⁷ İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 27, 32; Câmî, *a.g.e.*, s. 30; Abdülhâkîm Tabîbî, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁰⁸ İsfizârî, *a.g.e.*, c. II, s. 18, 27, 32; Abdülhâkîm Tabîbî, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁰⁹ Terry, *a.g.e.*, s. 21.

¹¹⁰ Ensârî, *a.g.e.*, s. 269.

¹¹¹ Grenard, *a.g.e.*, s. 74.

KAYNAKÇA

- ABDULHAKÎM TABÎBÎ, *Târih-i Muhtasar-ı Herât Ahd-ı Timuriyân*, 2. Baskı, Tahran 1989.
- ABDULHAYY B. DAHHAK, *Zeynü'l-Ahbâr ya Târih-i Gerdîzî*, Nşr. A. Habîbî, Kâbil 1347.
- Abdürrezzak es-Semerkindî, *Matlaü's-Sadeyn ve Mecmau'l- Bahreyn*, c. II, Özbekistan Neşriyatı, Ed. A. Kayumov-M. Ali, Trc. Asaniddin Urunbayev, Taşkent 2008.
- Ahmed b. Hüseyin b. ALÎ-İ KÂTİB, *Târih-i Cedîd-i Yezd*, Ed. İ. Afşar, Tahran 1996.
- Ahmed b. Yahya b. Câbir EL-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. M. Fayda, Kültür Bakanlığı yay. TTK Basımevi, Ankara 2002.
- Ahmed İbn Muhammed İbn Abdullah İBN ARABŞÂH, *Tarih-i Timurleng*, Osmanlıca Türkçesine Çev. Latimîzâde Efendi, İstanbul 1277.
- AKA, İsmail, "Mîrzâ Şâhruh Zamanında (1405-1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri", *Makaleler*, c. I, Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Ankara 2005, ss.83-97.
- AKA, İsmail, "Timurlular Devleti (1370-1507)", *Makaleler*, c. II, Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan yay., Ankara 2005, ss.63-67.
- AKA, İsmail, "X. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Şiilik", *Makaleler*, c. II, Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan yay., Ankara 2005, ss.385-437.
- AKA, İsmail, *Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı*, TTK, Ankara 1994.
- AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2000.
- ALÎ ŞİR NEVAÎ, *Mecâlisü'n-Nefâis*, Haz. H. Ayan-K. Yavuz, Erzurum 1995.
- BÂBÜR, *Bâbürnâme (Bâbür'un Hatıratı)*, c. II, Çev. R. R. Arat, MEB, İstanbul 1970.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Çev. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990.
- BARTHOLD, Wilhelm, "Herât ve Herî-rûd Boyu", Çev. İ. Aka, *Makaleler*, c. III, Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Ankara 2005, ss.221-236.
- BATHOLD, Wilhelm, *Historica-Geographical Survey of Iran*, Princeton, New Jersey 1930.

- BARTHOLD, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. F. Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1977.
- BOSWORTH, C. E.-Asimov M. S., "History of Civilizations of Central Asia", *The Development of Education Matkap, Madrasa*, vl. 4, Chapter II, Ed. A. K. Mirbabaev, P. Zieme and Wang Furen, First Indian Edition, Delhi 2003.
- DEVLETŞÂH, *Tezkîretü'ş-Şuarâ (Tezkere-i Devletşâh*, c. II, Trc. N. Lügal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1997.
- Ebû İshak b. Muhammed EL- İSTAHİRÎ, *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Düzenleyen İ. Afşar, Tahran 1989.
- Ebu'l-Berekât Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed CÂMÎ, *Dîvân-ı Kâmil-i Câmî: Mukaddime*, Yay. Haz. Haşim Rıza, Tahran 1922.
- Ebu'l-Berekât Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed CÂMÎ, *Salam ve Absal*, Çev. A. Tarzî, 2. Baskı, İstanbul 1968.
- Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin BEYHAKÎ, *Târîh-i Beyhakî*, Te'lif Nâsır-ı Hüsrev, Kitabhâne-yi Hayyam, Tahran 1333.
- Ebûbekr-i TİHRÂNÎ, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, Çev. M. Öztürk, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2001.
- Fârûk ENSARÎ *Herat: Şehr-i Aryâ*, c. I, Merkezi İsnad ve Hidemât-ı Pezuhşî, Tahran 1383.
- Fâsih Ahmed b. Celâleddîn Muhammed HAVAFÎ, *Mücmel-i Fâsihî*, c. II, Tsh. ve Thş. M. Ferruh, Kitabfuruş-i Bastan, Meşhed 1341.
- FERNARD, Granard, *Bâbüür*, Çev. O. Yüksel, MEB, İstanbul 1971.
- FRYE, Richard N., "Two Timurid Monuments in Herât", *Artibus Asia*, Ascona 1948, pp.206-212.
- GOLOMBEK, Lisa, "Timurids Architecture", *The Encyclopaedia of Islam*, vl. 10, Ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schact, Leiden 2000, pp. 515-523.
- GOLOMBEK, Lisa- Donald, Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton-New Jersey 1988.
- GOLOMBEK, Lisa, *Discourse of on İmaginary Art Council in Fifteenth Century İran Timurid Art and Culture: İran and Central Asia in the Fifteenth Century*. Ed. L. Glombek-M. Subtenly, Leiden 1992.

- GOLOMBEK, Lisa, *The Timurid Shrine at Gazur Gah*, Royal Ontario Museum 1969.
- Hâfiz-i EBRÛ, *Coğrafya-yı Hâfiz-i Ebrû Kısmet-i Rûb-i Horâsân: Herât*, Yay. Mail-i Herevî, Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1349.
- Hâfiz-i EBRÛ, *Penç Risâle-i Târihî der Bare-i Havâdis-i Devârân-ı Emir Timur = Cinq Opuscules de Hafiz-i Abru Concernant l'histoire de l'Ira*, Yay. Felix Tauer, - Prague: Ferhengistan-ı Ulum-ı, Çekoslovs 1959.
- Hâfiz-i EBRÛ, *Zubdetü't-Tevârîh*, c. I, Tsh. S. K. Cevadî, *Vezâret-i Ferheng u İrşâd-i İslamî*, Tahran 1372.
- HÂNDMÎR, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, c. II, Neşr. Nasır-ı Hüsrev, *Ez İntişârât-ı Hayyam*, Tahran 1333; *Habibu's Sîyar, Central Asian Sources I, The Reign of The Mongol and Turk. Part Two: Shakrukh Mîrzâ-Shah İsmail*, Trans. V. M. Thackston, Ed. Ş. Tekin-G. A. Tekin, Harvard 1994.
- Hasan-ı RUMÎ, *Ahsenü't-Tevârîh*, Çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2006.
- Hudûdü'l-âlem*, Türkçe Trc. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi yay. İstanbul 2008.
- İbn HAVKAL, “Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik (Kitâbu Süreti'l-Arz)”, Derleyen ve Türkçeye Çeviren, Yusuf Ziya Yörükan, Derleyen ve Yayına Hazırlayan Ali Ertuğrul, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek yay., İstanbul 2004.
- LENTZ, T. W.-G. D., Lowry, *Timurid and the Princely Vision Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Losangles 1989.
- Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddîn-i İSFİZÂRÎ, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâf-i Medîneti'l-Herât*, c. II, Tsh. M. K. İmam, *İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran*, Tahran 1338.
- Nizâmüddîn-i ŞÂMÎ, *Zafernâme*, Çev. N. Lügâl, TTK, Ankara 1987.
- ÖZCAN, Nuri, “Türk Müsîkîsinin Âbide Şahsiyetlerinden Abdülkadir-i Merâğî”, *Türkler Ans.* c. VIII, Ankara 2002, ss.109.
- PALABIYIK, Hanifi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneli Devleti (Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı)*, Araştırma yay., Ankara 2002.
- PIYADEOĞLU, Cihan, *Büyük Selçuklular Döneminde Horâsân (1040-1157)*, İst. Üniv. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- ROEMER, R., “Timurlular”, *İA*, XI-1, MEB, İstanbul 1974, ss.346-370.
- Seyf İbn Ya'kûb EL-HEREVÎ, *Târihnâme-yi Herât*, Nşr. M. Zübeyr es-Sıddikî, Calcuta 1944.

- Seyyîd Hamidüddîn Muhammed b. Burhaniddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmud MÎRHOND, *Ravzâtü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, c. IV, Tzhh. ve Tlhs. A. Zeryab, Müessese-i Hayyam ve İntişârât-ı Pîrûz Tahran 1358.
- STRANGE, Guy Le, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest the time of Timur*, New York 1873.
- SUBTENLY, E. Maria *Timurids in Transition*, USA 2007.
- ŞAHİN, Mustafa, “Timur İmparatorluğu’nda Müzik-Eğlence Kültürü ve Yetişen Ünlü Müzisyenler (Music Entertainment Culture and Famous Musicians in the Tamerlane Empire, A Tributeto)”, *History Studies*, Prof. Dr. Halil İnalçık Özel Sayısı, Volume 5, Issue 2, March 2013, pp.429-441.
- ŞAHİN, Mustafa, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2013.
- Şerefüddîn Ali YEZDÎ, *Emîr Timur (Zafernâmê)*, Selenge yay., İstanbul 2013.
- Şeyh Abdurrahman-ı Fâmî-yi HEREVÎ, *Târîh-i Herât*, Tıpkı Basım, İ. Avşar, Piju Heşti-i Miras-ı Mektup, Tahran 2008.
- TERRY, Allen *Timurid Herât*, Wiesbaden 1983.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Herât”, *İA*, V-1, MEB, İstanbul 1988, ss.429-442.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, c. I, Enderun yayınevi, İstanbul 1981.
- USLU, Recep, *Herât Tarihi*, İstanbul 1997.
- ÜLGEN, Pınar, *Doğu-Batı Arasında Teknoloji Transferi (Geç Orta Çağlar)*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2011.
- YETKİN, Suut Kemal, *İslam Sanatı Tarihi*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Türk-İslâm Sanatları Tarihi Tarih Enst. yay., Ankara 1954.